

Тема 7. Соціально-гуманітарна безпека

- 1. Соціально-демографічна безпека.*
- 2. Міжнародна продовольча безпека та напрями її забезпечення.*
- 3. Сировинно-ресурсна безпека держави.*
- 4. Енергетична безпека.*
- 5. Екологічна безпека.*

1. Соціально-демографічна безпека

Суть національної безпеки країни полягає, насамперед, у створенні сприятливих умов для реалізації національних інтересів, процвітання, могутності, всебічного розвитку, для максимального задоволення потреб та інтересів представників української нації відповідно до загальновизнаних норм співіснування, які необхідні для їх самозбереження, самовідтворення і самовдосконалення.

Демографічна безпека – це такий стан захищеності держави, суспільства та ринку праці від демографічних загроз, при якому забезпечується розвиток України з урахуванням сукупності збалансованих демографічних інтересів держави, суспільства й особистості відповідно до конституційних прав громадян України.

Об'єктом демографічної безпеки, відповідно, є населення країни, а суб'єктами, що забезпечують її функціонування – органи влади, в першу чергу, міністерства охорони здоров'я та економіки.

Особливістю демографічної безпеки є те, що її забезпечення залежить від стану безпеки в інших сферах – економічній, екологічній, продовольчій, соціальній, культурологічній та ін. А несприятлива ситуація в суспільстві призводить до зниження народжуваності і збільшення захворюваності та смертності людей. З іншого боку, неблагополучна демографічна ситуація стає загрозою національній безпеці – виникає дефіцит трудових ресурсів, знижується обороноздатність країни.

Метою демографічної безпеки є забезпечення регулювання чисельності населення країни зі збереженням етнопропорційної структури і генетичного здоров'я людей. Це означає, що у різних держав в залежності від ситуації в області народжуваності можуть бути різні завдання. Так, в країнах, що розвиваються, де спостерігається демографічний вибух, проводиться політика, спрямована на обмеження народжуваності, оскільки швидке зростання населення істотно збільшує навантаження на систему соціального забезпечення і економіку. В умовах депопуляції, навпаки, держава прагне підвищити народжуваність і тривалість життя людей.

Критеріями демографічної безпеки України є: збереження і збільшення середньої тривалості життя; поліпшення генетичного і фізичного здоров'я людей; регулювання кількості населення країни; збереження етнопропорційної структури.

На демографічну безпеку України впливають наступні чинники: історичні особливості; географічне і економічне становище; ресурсна база; внутрішні і зовнішні зв'язки; освіта, охорона здоров'я; стан і процеси, що відбуваються в інших державах. Рівень демографічної безпеки відображає стан стійкості суспільства і держави до різних несприятливих факторів, що перешкоджає його розвитку. Якщо оцінювати скорочення чисельності населення країни в рамках такої логіки, то воно небезпечне тому, що вказує на наявність серйозного дефекту в організаційно-державному механізмі забезпечення життєдіяльності популяції, внаслідок якого виникає загроза статусу України.

Відтворювальний процес, від якого залежить динаміка чисельності та статеві-вікової структури населення, у міру розвитку економіки, суспільства повинен ставати більш ефективним при створенні державою умов за допомогою вдосконалення соціальних інститутів і галузей соціальної сфери (охорона здоров'я, соціальний захист, освіта), що забезпечують відновлення наступних поколінь. У соціумі вивільняються ресурси, які в традиційному суспільстві витрачаються на демографічне відтворення. З розвитком технологій, охорони здоров'я, підвищенням рівня життя з'являється можливість використовувати ресурси для інноваційного стрибка в економіці, необхідного, в свою чергу, для підвищення економічної безпеки. В цьому і простежується фундаментальний взаємозв'язок демографічної та економічної безпеки. Параметри зміни демографічної безпеки України обумовлені, в першу чергу, динамікою загальних коефіцієнтів народжуваності, смертності, природного приросту та міграції.

Найбільш актуальними для України є такі демографічні загрози, як:

- війна;
- відсутність в суспільстві можливостей регулювання кількості населення країни;
- відсутність зацікавленості громадян в регулюванні чисельності сім'ї;
- зростання соціальної напруги, алкоголізму, наркоманії;
- деградація інституту сім'ї;
- антисімейна політика засобів масової інформації;
- непропорційне співвідношення між народжуваністю в етнічних групах і чисельністю цих груп.

2. Міжнародна продовольча безпека та напрями її забезпечення

Глобальний характер продовольчої проблеми виражається в двох крайностях: одні країни страждають від нестачі харчів і борються з голодом, інші потерпають від надлишків харчових продуктів, або від надмірної норми їх споживання і змушені боротися з ожирінням нації. І хоча сумарно світові запаси продовольства достатні для задоволення потреб людства, виробництво харчових продуктів не забезпечується там, де його потребують. Постійне недоїдання 20% населення планети залишається основною соціальною

проблемою планети. Процеси урбанізації, стрімке зростання населення планети за обмежених ресурсів для його харчування, разом із невідворотними процесами деградації ґрунтів, опустелювання, забруднення водних та земельних ресурсів, поряд із виведенням сільськогосподарських угідь під технічні культури надає найвищої цінності продуктам харчування та все гостріше підіймає проблеми продовольчої безпеки окремо взятої особи, країни і а ж до глобальної продовольчої безпеки.

Еволюція поглядів на проблему кількісного задоволення продуктами харчування та їх фінансова доступність для будь-якої людини стала причиною запровадження в обіг ООН поняття “**продовольча безпека**” у 1974 р. Це поняття розглядалось у контексті світової продовольчої безпеки, і малося на увазі збереження стабільності на ринках продовольчих товарів при доступності базових харчових продуктів для всіх країн світу. В загальному розумінні продовольча безпека окремої людини вимірюється кількістю та якістю продуктів харчування, достатніх для її нормального фізичного та інтелектуального розвитку.

Продовольча безпека – це захищеність життєвих інтересів людини, яка виражається у гарантуванні державою безперешкодного економічного доступу людини до продуктів харчування з метою підтримання її звичайної життєвої діяльності.

Серед **основних критеріїв продовольчої безпеки держави** можна виділити такі:

- здатність економіки, зокрема аграрного сектору, функціонувати у звичайних та екстремальних умовах;
- збереження державного контролю над стратегічними ресурсами (природні ресурси, енергоносії, паливо, насіннєвий фонд, сільськогосподарська продукція (товари), зазначені у відповідних групах з Закону України «Про Митний тариф України», тощо);
- збереження балансу національних інтересів (національна безпека) та інтересів інших держав (глобальна безпека) у сфері забезпечення продовольчої безпеки;
- мінімальна залежність економіки від імпорту найважливіших видів продукції, зокрема сільськогосподарської;
- підтримка умов життя населення, що гарантує безперешкодний економічний доступ до продуктів харчування з метою підтримання звичайної життєвої діяльності;
- стабільність фінансової і банківської систем тощо.

Основними причинами загострення продовольчої проблеми є:

- постійне зростання чисельності населення світу, підвищення світового сукупного попиту на продукти харчування (за прогнозами ООН, чисельність людства до 2050 р. зросте до 9,3 млрд. осіб,(21%) тоді як обсяг рослинницької продукції збільшиться тільки на 15%, а вміст білка зменшиться на 20%);

- урбанізація та індустріалізація (зменшення у світовому масштабі посівних площ через зростання масштабів міст);
- сучасні екологічні проблеми глобального масштабу;
- негативний вплив світової фінансово-економічної кризи;
- зміни у торговельній політиці основних аграрних країн;
- війни.

Загострення проблеми продовольчої безпеки на глобальному рівні пов'язане не стільки з вичерпанням можливостей світової агросистеми, скільки з комплексом передусім політичних та комерційних рішень країн, які сьогодні справляють найбільш суттєвий вплив на продовольче забезпечення.

Виділяють три **сутнісні аспекти поняття «продовольча безпека»**:

Для системи продовольчої безпеки характерні певні **принципи формування**:

- *принцип соціальності*, який передбачає цільову спрямованість цієї системи та кожної її складової на задоволення харчових потреб людини;

- *принцип комплексності*, що означає одночасний вплив на всі складові системи;

- *принцип системності*, який передбачає всебічний підхід до вирішення економічних, соціальних, екологічних та інших аспектів проблеми продовольчої безпеки;

- *принцип адекватності у виборі регуляторів*, що пов'язано з неоднозначністю їх дії на різних етапах розвитку економічної системи та в умовах зміни кон'юнктури внутрішнього і зовнішнього ринків;

- *принцип стійкості системи*, тобто обов'язкове дотримання вищевказаних принципів соціальності, комплексності, системності та адекватності незалежно від зміни зовнішнього середовища.

В наукових та нормативних джерелах виділено чотири **основні виміри продовольчої безпеки**:

- *Наявність* – відображає кількість, якість, і різноманітність продовольства. Показниками оцінки наявності є: енергетична достатність раціону харчування; частка енергетичної цінності, що забезпечується за рахунок зернових, коренеплодів і бульбоплодів; середній обсяг одержуваних білків; середній обсяг одержуваних білків тваринного походження; середній обсяг виробництва продовольства;

- *Доступ* включає показники фізичної доступності та інфраструктури; економічної доступності, яка характеризується індексом внутрішніх продовольчих цін; масштабів поширення недоїдання;

- *Стабільність* є тимчасовим детермінантом продовольчої безпеки. Вимірювання стабільності розділене на дві групи: у першу групу включені різноманітні показники, що характеризують чинники схильності до ризиків; другу групу характеризують показники періодичності таких потрясінь, як коливання пропозиції продовольства на внутрішньому ринку, політична нестабільність;

– *Використання* – розділене на дві групи: першу групу становлять змінні, що визначають можливості використання продовольства, зокрема, показники доступу до води і санітарно-гігієнічних мов; друга група містить показники, що характеризують кінцеві результати неналежного використання продовольства.

На національні особливості продовольчої безпеки можуть впливати такі загрози:

- недосконалість системи контролю якості;
- зниження купівельної спроможності населення;
- незбалансоване споживання населенням продуктів харчування;
- зростання цін на сільськогосподарську продукцію;
- низький рівень споживання продуктів тваринного походження і збитковість тваринництва;
- залежність від імпорту за окремими продуктами харчування тощо;
- системи страхування, кредитування, субсидування та інші.

Стратегія продовольчої безпеки, має бути спрямована на:

- забезпечення необхідної кількості продовольства за рахунок власного виробництва і при необхідності – за рахунок імпорту;
- підтримку стабільності продовольчого постачання за рахунок скорочення коливань пропозиції і врожайності, адекватного управління національними запасами продовольства, розвитку транспортної інфраструктури та систем збуту;
- забезпечення доступу всіх верств населення до наявного продовольства;
- забезпечення таких соціально-економічних відносин, які б гарантували доступ до продуктів харчування всьому без винятку населенню країни.

3. Сировинно-ресурсна безпека держави

Україна – унікальна мінерально-сировинна держава, багатства надр якої зумовлені особливостями геологічної будови її території. В межах країни розміщені всі основні геоструктурні зони земної кори: платформні, геосинклінальні і перехідні між ними області – крайові прогини. В геологічній будові цих зон беруть участь різноманітні за своїм складом, походженням і віком гірські породи.

Унікальною, за металогенною ознакою, структур – Український щит, точніше, з його кристалічною основою, пов’язана більшість родовищ металевих корисних копалин і передусім найбільший Криворізький залізрудний басейн, комплексні докорінні родовища ільменіт-апатитових руд, родовища інших кольорових, шляхетних і рідкісних металів (урану, алюмінію, міді, молібдену, нікелю, берилію, літію, германію, нобію, танталу, металів рідкоземельної групи, скандію, золота, платиноїдів), а також алмазів, п’єзооптичної сировини, флюориту, графіту, талькомагнезиту, нефелінових руд, великої кількості родовищ облицювальних і декоративних каменів та ін.

У платформному чохлі, яким прикритий кристалічним фундаментом, розміщені великі поклади марганцевих руд Нікопольського басейну, комплексні

ільменіт-рутил-цирконієвих руд Середнього Придніпров'я та екзогенні родовища урану, унікальні за якістю і запасами родовища каолінів, бетонітових, вогнетривких і тугоплавких глин, бурого вугілля та багатьох інших видів корисних копалин.

У Дніпровсько-Донецькому металогенному плато залягають родовища газу, нафти, газоконденсату, кам'яної солі, гіпсу. У південній частині плато залягають Донецькі складчасті пласти з найбільшим кам'яновугільним басейном, а також родовища ртуті, кам'яної солі, вогнетривких і тугоплавких глин. У вугільних лавах Донбасу зосереджені трильйони кубічних метрів метану.

З геозоною Карпатської гірської частини пов'язані родовища газу, нафти, сірки, калійних і магнієвих солей у Прикарпатському прогині і родовища золота, поліметалів, ртуті, кам'яної солі, цеолітів, бариту, алунітів у Закарпатській міжгірній западині.

Займаючи площу, яка становить 0,4% від світової суші (603.7 тис. кв. км), Україна наприкінці 80-х – початку 90-х років ХХ ст. виробляла близько 5% корисних копалин від загальносвітового видобутку. З розвідуванням, видобуванням, переробленням і використанням мінеральної сировини тією чи іншою мірою, було задіяно до 48% виробничих фондів і 20% трудових ресурсів. Мінерально-сировинний комплекс (МСК) забезпечував 23 – 25% валового національного продукту. Нині в надрах України виявлено близько 20 тис. родовищ корисних копалин, з яких понад 7500 родовищ за 90 видами мінеральної сировини мають промислове значення. Промисловістю освоєно 3350 родовищ, що містять від 40 до 75% розвіданих запасів різних видів корисних копалин. На їхній базі діють понад 2 тис. гірничодобувних, збагачувальних і переробних підприємств. В Україні видобувають кам'яне вугілля (2% від світового видобутку), залізні (4 %) і марганцеві (10%) руди, уран, титан, цирконій, германій, графіт (4%), каолін (18%), бром, охру, нерудну металургійну сировину (кварцити, флюсові вапняки і доломіти), хімічну сировину (самородну сірку, кам'яні і калійні сульфатні солі), облицювальний камінь (граніт, габро, лабрадорит та ін.), скляний пісок

Попри різноманітність природних копалин, далеко не всіх вистачає державі. Зокрема, країні потрібно 28 млн. т. нафти. Власний видобуток покриває приблизно 15 – 18% потреби у сировині. Вітчизняним газом забезпечується лише 27% потреб країни. Цього, звичайно, недостатньо, тому вона і змушена імпортувати сировину. До чого це призводить, пересічні українці мали змогу переконатися нещодавно, коли, всупереч раніше досягнутим домовленостям, було істотно збільшено ціну на блакитне паливо. Разом з тим в Україні є можливості зменшити свою енергетичну залежність. З використанням новітніх технологій вітчизняні фахівці переходять на освоєння глибин понад 5 км, що раніше, за часів СРСР, були важкодоступними, а свердловини до 10 тис. м³ газу вважалися нерентабельними й закривалися. Фахівці покладають надії на Донецько-Дніпровську впадину, що має на великих глибинах значний ресурсний потенціал. Перспективними за запасами вуглеводнів є площі, виявлені на шельфі

Азовського та Чорного морів, де, за різними даними, налічується близько 3–5 трлн. м3 нафти. Запаси газу-гідрату в Чорному морі, в результаті переробки якого можна отримати метан, оцінюються в 25 трлн. м3 . Проте у нафтогазовому комплексі залишаються проблемними питання оформлення дозвільної документації. Процес цей дуже затяжний і складний.

Масове виробництво призводить до збільшення обсягів видобутої мінеральної води, що негативно позначається на її якості. Приміром, на Закарпатті існує загроза втрати родовищ Голубинського та Полянського, що належать до Свалявської групи мінеральних вод у Закарпатській області. Тому вкрай необхідний закон про мінерально-лікувальні ресурси.

Не кращі справи і зі звичайною прісною водою. Геологічне вивчення й розроблення гідромінеральних ресурсів надрокористувачами на низькому рівні. Потребує врегулювання питання експлуатації родовищ корисних копалин. А то виходить що зиск з наявності в Україні великої кількості корисних копалин мають одиниці.

4. Енергетична безпека

Енергетична безпека - це взаємна відповідальність споживача й постачальника енергетичних ресурсів. Це визнають всі, однак проблеми починаються там, де споживач і постачальник починають вимагати друг від друга гарантій поставок або оплати цих поставок. Незважаючи на обмежене число країн - постачальників енергетичних ресурсів, між ними існує конкуренція. Фактором, що її стимулює, є принцип енергетичної безпеки - диверсифікованість поставок до країни-споживача. Конкуренція за споживача, побудована на економічних принципах, є логічним і зрозумілим явищем. Однак використання енергетичних ресурсів у політичних цілях веде до конфліктів, розвиток яких є непередбаченим. Спроби зробити з енергетик - необхідної умови економічного зростання, - предмет політичного протистояння є прямим викликом глобальній системі міжнародної безпеки.

Чинники, що актуалізували проблеми міжнародної енергетичної безпеки.

1. Різке скорочення наявних резервних потужностей в умовах швидкого росту споживання енергоресурсів (особливо вуглеводнів). Відставання темпів відкриття й освоєння нових родовищ від зростання споживання вуглеводнів пов'язано, насамперед, з недостатністю відповідних інвестицій.

2. Збереження на низькому рівні видобутку нафти в Іраку. Експерти й керівники нафтових компаній вважають, що зростання видобутку нафти ні в Іраку, ні в Казахстані не зможе компенсувати в достатній мірі падіння видобутку в інших країнах виробників цього виду сировини.

3. Нестабільність світових цін на нафту за збереження загального високого рівня. Обсяги грошових операцій на віртуальних ринках торгівлі нафтою значно перевищують ті, що мають місце на ринку фізичному.

4. Розвиток альтернативних джерел енергії з технологічної й економічної точок зору явно відстало від темпів зростання споживання енергії.

5. Посилення конкуренції за доступ до джерел енергоносіїв як між суб'єктами бізнесової діяльності (відповідними компаніями), так і державами. Йдеться про конкуренцію між найбільш впливовими «центрами сили» світової економіки й світової політики - як тими, хто вже протягом десятиліть затвердився в цій якості (США, ЄС, Японія), так і тими, хто зробив саму серйозну заявку на завоювання високого місця у світовій економічній і політичній ієрархії в останні 5-10 років (насамперед Китай і Індія).

6. Предметом серйозних міждержавних розбіжностей (які можуть трансформуватися в конфлікти) є проблеми виборів маршрутів нафто і газопроводів. При виборі цих маршрутів ураховується не тільки їх безпосередня економічна обґрунтованість і ступінь політичної стабільності в країнах, по території яких пролягає маршрут, але й так звані геополітичні міркування. При цьому вартість транспортування ресурсів часто відступає на другий план.

7. Серйозні конфлікти можуть виникати в трикутнику виробник - споживач - транзитна країна. Приклад тому - кризи в російсько-українських відносинах, що сподіваємось, відійшли в минуле.

8. Наближення до вичерпання ресурсів, різке зростання собівартості їх видобування та транспортування в росії та на світовому ринку.

9. Зростання конфліктності між низкою країн щодо спірних територій, на яких є потенційно значимі обсяги енергетичної сировини.

10. Спільні інтереси у постачанні енергоносіями можуть сприяти розвитку співробітництва між країнами-антагоністами, зниженню напруженості в їхніх відносинах. (Про це свідчить взаємодія Індії та Пакистану у питанні про будівництво газопроводу з Ірану в ці дві країни, потенційно далі - до Китаю).

11. Забезпечення безпеки шляхів транспортування вуглеводнів системою заходів політико-військового порядку.

12. Зростання ролі екологічних факторів (шкідливі викиди з боку енергетичних підприємств, аварії при транспортуванні енергоресурсів, завдання збитків навколишньому середовищу в процесі переробки енергетичних ресурсів, споживання енергетикою двох третин всієї свіжої води, що йде на потреби промисловості).

5. Екологічна безпека

Екологічні загрози міжнародній безпеці пов'язані зі значним антропогенним порушенням та техногенною перевантаженістю територій та акваторій; неефективним використанням природних ресурсів, широкомасштабним застосуванням екологічно шкідливих та недосконалих технологій; неконтрольованим ввезенням екологічно небезпечних, речовин і матеріалів; негативними екологічними наслідками оборонної та військової діяльності. Подолання екологічних загроз є складовою економічної політики держави та основним завданням політики екологічної безпеки. Вона досягається через реалізацію стратегічних цілей (бо результативність екологічної політики визначається з часом) та потребує постійного державного піклування. Для

здійснення екологічної політики на державному рівні потрібно усвідомлювати економічну можливість розв'язання екологічних проблем у контексті певних екологічних загроз та системи його фінансування.

Екологічна безпека — стан та умови навколишнього природного середовища, за якого забезпечується екологічна рівновага та гарантується захист навколишнього середовища: біосфери, атмосфери, гідросфери, літосфери, космосфери, видового складу тваринного і рослинного світу, природних ресурсів, збереження здоров'я і життєдіяльності людей.

Під екологічною загрозою розуміють природні чи техногенні явища, події або процеси з прогнозованими, але неконтрольованими небажаними наслідками, що можуть у певний час у межах конкретної території нашкодити здоров'ю людей, завдати матеріальних збитків та/або знищити довкілля.

Під загрозами національній безпеці в екологічній сфері розуміють насамперед:

- нераціональне використання як невідновлюваних, так і відновлюваних мінерально-сировинних природних ресурсів, що призводить до їх виснаження;
- негативні соціальні й екологічні наслідки Чорнобильської катастрофи, що й досі не подолано;
- погіршення стану водних басейнів, зниження якості води та загострення проблеми транскордонних забруднень;
- відсутність контролю за ввезенням в Україну екологічно небезпечних технологій, речовин і матеріалів, а також трансгенних рослин і небезпечних для людей, тварин, рослин та інших організмів збудників хвороб, використання генетично змінених рослин та інших організмів, речовин і похідних продуктів без екологічного обґрунтування;
- недостатня ефективність заходів щодо подолання негативних наслідків екологічно небезпечної діяльності (зокрема воєнної);
- збільшення у популяціях живих організмів впливу шкідливих генетичних ефектів, зокрема через появу генетично змінених організмів і використання біотехнологій;
- застарілість та низька ефективність комплексів з утилізації відходів, зокрема токсичних та екологічно небезпечних.

Значними загрозами екологічній безпеці є також: глобальне потепління, озонові діри, парниковий ефект, кислотні дощі; виснаження світових запасів вичерпних ресурсів; транскордонне забруднення річок та морів; вимирання деяких видів флори та фауни; посилення міграційних процесів і наслідки регіональних збройних конфліктів.

До внутрішніх загроз стану екологічної безпеки України можна віднести замінування територій, воєнні дії, надзвичайні ситуації техногенного характеру, землетруси, зсувні процеси, підтоплення земель, проблеми з карстом, великі повені й паводки, сходження селевих потоків, більш часта поява лісових пожеж і пожеж на сільськогосподарських угіддях.